

ЦЕРКОВНО-ШКІЛЬНЕ МЕЦЕНАТСТВО У ЛІВОБЕРЕЖНИХ УКРАЇНСЬКИХ ЄПАРХІЯХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.

DOI: 10.5281/zenodo.7189946

© І. Петренко, 2022. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2994-3833>

Мета статті: на основі вивчення різноманітної кількості джерел, наукової літератури показати роль меценатства у діяльності церковнопарафіяльних шкіл лівобережних українських єпархій Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст., виявити його особливості, періодичність, роль у функціонуванні шкіл.

Наукова новизна: комплексно розглянуто роль приватної ініціативи у функціонуванні церковнопарафіяльних шкіл у лівобережних українських єпархіях Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. Охарактеризовано особливості пожертв на церковно-шкільну справу. Визначено, що пожертви на школи були різними (закупівля книг, ремонт приміщень, оплата праці педагогів тощо) і переважно мали локальний характер та не завжди фіксувалися. Висунуто припущення про вагомий роль приватної ініціативи в розвитку церковно-шкільної справи в лівобережних українських єпархіях Російської імперії означеного періоду.

Методологія дослідження ґрунтується на принципах історизму, об'єктивності, аналізу, а також історико-генетичному та історико-порівняльному методах.

Висновки. Церковнопарафіяльні школи відіграли велику роль у навчанні та вихованні дітей, адже там не лише навчали читати й писати, але й виховували учнів на загальнолюдських християнських цінностях, що мало позитивне значення. Роль приватної ініціативи в розвитку церковнопарафіяльних шкіл замовчувалася радянською історіографією. Джерела свідчать, що благодійники надавали школам серйозну допомогу. Пожертви на школи були різноплановими й переважно мали локальний характер. Вони не завжди фіксувалися документами, зокрема, на прохання самих же меценатів, які згідно з християнською традицією не бажали земних нагород і часом робили пожертви на умовах анонімності. Серед покровителів церковнопарафіяльних шкіл зустрічаємо такі відомі прізвища, як Кочубеї, Галагани, Терещенки, Харитоненки, Сумцов, Милорадович, Капніст та інші.

Ключові слова: церковно-шкільна справа, лівобережні українські єпархії Російської імперії, церковнопарафіяльні школи, меценатство, приватна ініціатива.

Вступ. Протягом довгих століть панівним типом школи на українських землях була церковнопарафіяльна. І не лише за середньовіччя, але й на початку індустріального XX ст. в багатьох південно-західних регіонах Російської імперії церковне шкільництво виразно переважало. Це, зокрема, стосується Полтавщини, Київщини, Волині, Поділля. На дніпровському Лівобережжі порівняно швидше розвивалося державне та земське шкільництво, однак на Полтавщині навіть напередодні І Світової війни (1914 р.) церковнопарафіяльні школи (далі – ЦПШ) склали ще третину.

Релігійний аспект шкільної освіти обумовив неможливість її вивчення у радянській час, в період панування воєнничого атеїзму. Нині ідеологічні перепони знято і ми маємо можливість повнокровно відтворити історію всіх різновидів шкільництва – зокрема, й церковнопарафіяльного.

Утім, досліджувати історію церковних шкіл непросто навіть у часи відсутності партійних кліше. Головна проблема криється в дефіциті джерел – як друкованих, так і архівно-рукописних. Церковно-історичних документів, які б висвітлювали цю галузь вітчизняної історії, збереглося небагато, особливо у обласних архівах. У радянські часи особливо не переймалися збереженням документальної спадщини Церкви. Дореволюційна церковна преса нечасто висвітлювала шкільні справи, а світська – майже ніколи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Роль благодійництва у розвитку ЦПШ протягом тривалого часу переважно перебувала поза увагою дослідників, адже замовчувалася радянською історіографією. Однак останнім часом з'явилися дослідження, в яких із нових методологічних позицій осмислюється роль приватної ініціативи в процесі функціонуван-

ня шкіл цього типу. Це, зокрема, дослідження О. Кравченко, О. Драч, Г. Степаненко¹. У працях цих науковців розглянуто історію Православної Церкви та парафіяльного духовенства, де поряд з іншими об'єктами досліджень розглядається і його освітня діяльність, що виявилась, найперше, у створенні, підтримці церковнопарафіяльних шкіл.

А. Святненко свою студію присвятила науковому аналізу діяльності жіночої духовної школи православного кола Правобережної України в др. пол. XIX – на поч. XX ст. Приділила увагу проблемі формування системи зазначених навчальних закладів, визначила їх типи, охарактеризувала характер і якість навчання, виявила джерела та рівень матеріального забезпечення та ін.²

Т. Красницька проаналізувала питання меценатства як форми взаємодії релігійних і світських елементів на макрорівні у системі церковно-шкільної освіти в Росії кінця XIX – поч. XX ст. Автор вказала на причини виникнення меценатства та умови встановлення зв'язків із церковно-шкільною системою, форми підтримки організації початкових православних і вчительських закладів та їхній внесок у шкільну освіту. Зробила висновок про специфіку меценатства як форми спілкування в освітній сфері дореволюційного періоду³.

І. Петренко, В. Перерва⁴ свої монографічні дослідження присвятили ЦПШ у Лівобережній й частково Правобережній Україні. Вчені висвітлили основні напрямки реформування початкової освіти духовного відомства, процес створення мережі церковнопарафіяльних шкіл та джерела їхнього матеріального забезпечення.

У працях цих вчених розглядаються окремі аспекти приватної ініціативи в розвитку церковно-шкільної справи на зламі XIX – XX ст. Однак меценатство як важлива складова забезпечення процесу функціонування шкіл у лівобережних українських єпархіях Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. не стала об'єктом вивчення, що зумовлює наукову новизну. Науковий інтерес викликає питання комунікації всередині єдиної системи на мікрорівні, зокрема меценатство як форма взаємодії та спілкування духовних і світських елементів у церковно-шкільній справі.

На основі вивчення різних джерел, наукової літератури в статті **поставлена мета**: висвітлити роль меценатства в діяльності ЦПШ лівобережних українських єпархій Російської імперії наприк. XIX – на поч. XX ст., виявити його особливості, періодичність, роль у функціонуванні шкіл.

Виклад основного матеріалу. За відсутності державної підтримки протягом багатьох десятиліть церковні школи трималися винятково завдяки пожертвам духовних та світських осіб. Синодальні розпорядження 1836 р. та укази окремих архієреїв, які вимагали від духовенства безоплатного викладання в ЦПШ, змушуючи кліриків до ледь не примусового меценатства. Після 1859 р. пожертви духовенства Полтавської єпархії стали масовим явищем, пошановані небаченою досі кількістю відзнак – зокрема, подяками полтавських архієреїв. Священики та церковнослужителі відкривали для ЦПШ двері власних осель, закупували меблі, підручники, приладдя і все необхідне для забезпечення навчально-виховного процесу.

Але для духовенства такі вчинки мали й проповідницьку мету, адже пастирі навчали своїх майбутніх мирян і намагалися вберегти паству від спокус неспокійної пореформеної доби. Більше вражає шкільне меценатство світських осіб різного звання, віку, професії і навіть віросповідання, що досить незвично для релігійної школи.

Таке меценатство було надзвичайно різним. Бувало, що один благодійник протягом багатьох років утримував кілька шкіл. Такі випадки були яскравими, але поодинокими. Частіше меценат опікувався однією ЦПШ у рідному населеному пункті. Благодійники допомагали не лише коштами, церковним школам нерідко дарували необхідне приладдя (глобуси, фізичні прилади, популярні на той час «чарівні ліхтарі»), самовари, посуд, дрова та інші опалювальні матеріали тощо.

¹ Кравченко О.В. Благодійна діяльність православної церкви в Харківській єпархії (1799–1917 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Харк. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. Харків, 2003. 19 с.; Драч О.О. Розвиток початкової освіти в Україні (1861–1917 рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Харків, 2001. 280 с.; Степаненко Г.В. Освітня діяльність православного духовенства в Україні (XIX – поч. XX ст.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2002 с. 243 с.

² Svyatnenko A. Formation and development of female religious school into Right Ukraine: second half of XIX – early XX c. *National academy of managerial staff of culture and arts herald*. 2013. № 1. P. 170–176.

³ Krasnitskaja T. Patronage in the system of church-school education as a form of communication in educational space of Russia in the late XIX – early XX c. *Procedia. Social and Behavioral Sciences*. 2016. № 236. P. 338–342.

⁴ Петренко І.М. Церковнопарафіяльні школи Лівобережної України в системі освітньої політики уряду Російської імперії (1884–1917 рр.). Полтава: РВЦ ПУСКУ, 2008, 161 с.; Перерва В.С. Історія шкільництва в містах і селах Київщини XIX – поч. XX ст. Біла Церква : Вид. О. Пшонківський, 2008, 672 с.; Перерва В.С., Петренко І.М. Церковні школи в Україні кінця XVIII – поч. XX ст.: забутий світ. Біла Церква: Вид. Пшонківський О.В., 2020. Т. III: Полтавська губернія (єпархія). 692 с.

На початку 1860-х рр. сотні священно- та церковнослужителів Полтавської єпархії утримували ЦПШ власним коштом. Наслідком була не тільки бідність ЦПШ, але часом і їх закриття.

Окремі священники почали здійснювати експерименти щодо запровадження утримання ЦПШ на кошти прибутків від місцевих шинків. Це мало непоганий результат, але місцева єпархіальна влада категорично заборонила використання алкогольних прибутків для матеріальної підтримки ЦПШ.

Тоді священство українських єпархій стало звертатися до мирян із проханням підтримати школу, хоча б натуральними продуктами, що давало можливість прогнати шкільного вчителя.

Таку пропозицію сприйняли: у багатьох селах миряни або надавали вчителю провізію хлібом чи зерном, або ж по черзі годували педагога. Траплялося, що натуральна допомога школі поєднувалася з грошовою. У деяких парафіях на утримання ЦПШ збирали по 2 корці хліба з тяглого двору та по 1 корцю – з напівтяглого⁵, «по 5 коп. от всякої исповедной души, а от родителей учащихся по пол-корца зернового хлеба»⁶, «на наем учителя по мерке зернового хлеба от учащегося и 50 руб.»⁷, «по 10 корцов хлеба в зерне»⁸ тощо. У багатьох єпархіях побутував звичай «черги», коли селянські родини по черзі годували вчителів, чим селяни економили кошти.

Згодом натуральна оплата за шкільне навчання все більше витісняється грошовою. Спочатку ця фінансова допомога була невеликою. У перші десятиліття пореформеної доби в окремих селах платили «по 10 коп. серебром от всякой души»⁹, «с пары супругов по 30 коп. серебром»¹⁰, з кожного чоловіка по 10, «по 20 копеек от каждого супружества»¹¹, «от пары супругов по 30 коп»¹² тощо.

Для більшої регулярності надходжень священники скликали сільські сходи, де укладали особливі громадські угоди («приговори»), котрі визначали розмір асигнувань на ЦПШ.

Якщо місцевий настоятель внаслідок своєї малоавторитетності не міг упоратися з завданням укладення такої угоди, то йому на допомогу єпархіальне начальство надсидало більш красномовного проповідника, який виступав на зборах громади й переконував її у перевагах ЦПШ.

Але громадські угоди часто не виконувалися. На це регулярно скаржилися й парафіяльні настоятелі¹³, і єпархіальні архієреї. Деякі з них прохали синодальну Училищну раду посприяти, щоб виконання громадських угод було обов'язковим.

Категорично відмовлялися виділяти кошти на ЦПШ ті родини, діти яких не навчалися, а батьки школярів не завжди мали взуття та одяг для дітей, тож фінансування школи для їх сімейних бюджетів було непосильним.

Матеріальне забезпечення шкіл залежало від багатьох місцевих об'єктивних та суб'єктивних факторів. Здебільшого в містечках та великих селах громади надавали школам більші суми, ніж у невеликих парафіях. Хоча бувало, що в невеликих населених пунктах, де часто не було навіть церкви, на школу збирали значно більше, ніж у багатолюдних парафіяльних осередках.

У 1884 р. в Російській імперії було видано «Правила про церковнопарафіяльні школи», які були призначені для дітей найбідніших верств населення. Відтоді ЦПШ стали наймасовішою початковою школою в Російській імперії. Незважаючи на те, що від кінця XIX ст. школи цього типу щедро фінансувалися державою, все ж коштів бракувало. Тому велику роль у налагодженні задовільної роботи ЦПШ відігравали приватні особи: благодійники, меценати, які, маючи достатню кількість коштів, жертвували їх для підвищення освітнього рівня населення.

Перша, після видання «Правил...» 1884 р., ЦПШ в Харківській єпархії була відкрита при Олександро-Миколаївській церкві на околиці Харкова – Заїківці. На неї кошти пожертвували почесна громадянка міста Т. Сушкіна і С. Ашухін. Попечителем школи став князь А. Лівен¹⁴. У 1899 р. Синод виділив на розширення приміщення школи 7500 руб., а міська управа 2300 руб., попечитель школи Ф. Єнуровський допоміг будівельними матері-

⁵ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДАК України). Ф. 127. Оп. 1011. Спр. 2390. Арк. 15–16.

⁶ Там само. Ф. 127. Оп. 1011. Спр. 2823. Арк. 393.

⁷ Там само. Арк. 381.

⁸ Там само. Арк. 282.

⁹ ЦДАК України. Ф. 127. Оп. 1011. Спр. 932. Арк. 217.

¹⁰ Там само. Спр. 2890. Арк. 17.

¹¹ Там само. Арк. 5.

¹² Там само. Арк. 31.

¹³ Там само. Спр. 937 а. Арк. 235.

¹⁴ Открытие первой церковно-приходской школы в городе Харькове. *Харьковские губернские ведомости*. 1884. № 258. С. 1.

алами на суму 2000 руб. Крім цього, щорічно на утримання ЦПШ жертвував кошти відомий харківський благодійник М. Гельферіх¹⁵.

У 1887 р. на пожерту благодійника Івана Герасимовича Харитоненка для зразкової ЦПШ при Харківській духовній семінарії було побудовано приміщення, розраховане на 100 хлопчиків. Уперше на навчання було прийнято 60 учнів (з них 32 зовсім не знали грамоти). Землевласник Валківського повіту Харківської губернії Євген Михайлович Духовський у 1887 р. виявив бажання на власні кошти відкрити у с. Вікторівка ЦПШ¹⁶.

У 1887 р. при Полтавському єпархіальному жіночому училищі відкрито зразкову ЦПШ. На неї відразу надійшли пожертви: Олімпіада, настоятелька Козельщинського Різдвяно-Богородицького монастиря, внесла у першому півріччі на потреби школи 200 руб., ігуменя Золотоніського монастиря Анатолія – 100 руб.¹⁷ У подальшому ЦПШ утримувалася переважно на кошти Козельщинського та Великобудичанського монастирів Полтавської єпархії. Єпископ Полтавський і Переяславський Іларіон дав розпорядження щорічно відраховувати на потреби школи по 500 руб. із прибутків свічкового заводу¹⁸.

Член Сумського повітового відділу єпархіальної училищної ради, почесний потомствений громадянин Павло Іванович Харитоненко пожертвував для ЦПШ будинок у Троїцькій парафії міста Суми. Голова Вовчанського повітового відділу Харківської єпархіальної училищної ради, протоієрей Арсеній Павлов, пожертвував на потреби церковнопарафіяльної недільної школи міста Вовчанська 600 руб., оскільки зі збільшенням кількості учнів у школі не вистачало підручників¹⁹.

Купець Проценко заповідав на утримання ЦПШ при Різдвяно-Богородицькій церкві міста Мена Чернігівської губернії 250 руб.²⁰ У с. Ярославець Глухівського повіту тієї ж губернії при Благівіщенській церкві було відкрито ще у 1858 р. ЦПШ, яка утримувалася на кошти благодійника, поміщика Василя Аркадійовича Кочубея²¹. Учителі ЦПШ отримували мізерну заробітну платню, а парафіяльні священники взагалі займалися викладанням Закону Божого безкоштовно.

Приватна ініціатива з боку заможних представників тогочасного суспільства виявлялася й у готовності доплачувати певні кошти до заробітної плати вчителям ЦПШ. Зокрема, у 1886 р. в Чернігівській єпархії надавалася допомога вчителям цих шкіл у розмірі від 50 до 300 руб. княгинею Голціною в містечку Володькова Дівиця Ніжинського повіту, княгинею Васильчиковою, землевласником Борзною у с. Туросня Новозибківського повіту, дворянином Білоновичем у Чернігові та іншими приватними особами. Місцевий директор народних училищ призначив 650 руб. на потреби шкіл²².

У 1887 р. на заробітну плату учителям ЦПШ Чернігівської губернії було витрачено 2575 руб. Причому 78 із них працювало безкоштовно, а інші отримали в середньому по 43 руб. Сума 2575 руб. надійшла з таких джерел фінансування: 500 руб. від Училищної ради при Синоді, 600 руб. від пожертв Остерського земства, 200 руб. від Ніжинської міської управи, а також пожертв приватних осіб. У 1896 р. було вироблено Тимчасові правила для попечителів церковних шкіл Глухівського повіту Чернігівської губернії, у яких наголошувалося, що до їх обов'язків належала, насамперед, турбота про матеріальне становище шкіл²³.

Найбільш яскравим випадком меценатства можна вважати будівництво церковно-учительської школи на Шведській могилі поблизу Полтави. Ця школа була церковною, але не була парафіальною. Вона мала загальноєпархіальне призначення й тому сподіватися на меценатство парафіян було неможливо – на Шведській горі їх просто не було. Відтак величній для того часу шкільний корпус будували виключно на меценатські кошти – причому із різних джерел. У 1896 р. з ініціативи святителя Іларіона (Юшенова) єпархіальному відомству було передано значний капітал у сумі 19200 руб., який таємний радник Судієнко заповів на побудову пам'ятника й храму на полі Полтавської битви. Його використали й за прямим призначенням, і для того, щоб спорудити «учительскую школу для приготовления учителей в одноклассные ЦПШ»²⁴. До коштів мецената Судієнка було додано

¹⁵ Местные известия. Харьковские губернские ведомости. 1899. № 266. С. 3.

¹⁶ Державний архів Харківської області. Ф. 636. Оп. 1. Спр. 52. Арк. 4.

¹⁷ Записка об открытии при Полтавском епархиальном женском училище женской церковно-приходской школы. Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. 1887. № 23. С. 894.

¹⁸ Там само. С. 895.

¹⁹ Известия и заметки. Вера и разум. 1890. Т. III: Листок для Харьковской епархии. № 16. С. 468.

²⁰ Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). Ф. 679. Оп. 3. Спр. 1. Арк. 1.

²¹ ДАЧО. Оп. 2. Спр. 5146. Арк. 11.

²² Корреспонденции церковно-приходской школы. Церковно-приходская школа. 1887. К. 3. С. 64.

²³ ЦДІАК України. Ф. 1219. Оп. 2. Спр. 2. Арк. 4.

²⁴ Памятная записка об устройстве церковно-учительской школы на поле Полтавской битвы. Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. 1899. № 31. С. 2075.

ще й 15000 синодальних асигнувань, тобто в ролі другого мецената виступив Святійший Синод²⁵.

Утім, для такої школи однієї споруди виявилося замало – і наступним меценатом став полтавський єпископ Іларіон (Юшенів), за кошти якого було споруджено флігель. Ця школа стала улюбленим дітищем владики і він весь час свого архієрейства опікувався нею і регулярно надавав пожертви. На водогін кошти виділив майбутній «смотритель» закладу, який став четвертим меценатом цієї церковно-учительської школи.

Справа шкільного меценатства ще й наприкінці ХІХ ст. була явищем порівняно новим, не дуже звичним, а тому й не особливо поширеним. До того ж, оскільки благодійники часом робили свої пожертви за євангельським принципом «щоб ліва рука не знала, що чинить права», то такі випадки часом не фіксувалися тогочасними джерелами. Однак про деякі з них повідомляли навіть у «Полтавских епархиальных ведомостях», як про гарні приклади для наслідування.

До колективного меценатства на користь шкіл належать і пожертви міських та сільських громад. Це могла бути й земля (хоча на Полтавщині вона була дефіцитною), і кошти. Так, у 1900 р. громада села Васютинців Золотоніського повіту, не зважаючи на цінність місцевого чорнозему, подарувала школі 10 десятин землі (це майже 10 га), які школа могла з вигодою для себе здавати в оренду²⁶. До колективної пожертви долучилася ще й індивідуальна – майор Мегрін пожертвував на недоторканий запас Васютинської школи 1000 руб. Цього ж року громада Михайлівських хуторів Кобеляцького повіту збрала на користь ЦПШ значну суму – 200 руб.²⁷ Миряни с. Білогорілки Лохвицького повіту не поскупилися на 1200 руб. на будівництво ЦПШ, а із с. Сухоносівки того ж повіту – на 1500 руб.²⁸ В інших селах гуртом купували садиби для будівництва шкіл (с. Бехтерщина Миргородського повіту), заготовляли лісоматеріали для спорудження дерев'яної ЦПШ (с. Портянки того ж повіту).

Траплялося, що жителі Полтавської губернії жертвували кошти на різні школи, причому не лише Полтавщини. Як свідчить дослідниця І. Петренко, на Лівобережній Україні прикладом такого масштабного меценатства є родина Кочубеїв. Так, Василь Петрович Кочубей спорудив ЦПШ у Згурівці Прилуцького повіту. Приміщення було споруджено на кам'яному фундаменті й мало залізний дах, а парти були аналогами парт Київської 1-ї гімназії. Школа була названа Варваринською – на честь дружини мецената. До того ж родина В.П. Кочубея підтримувала ЦПШ у селах Аркадіївка, Безуглівка, Оржиця, Посковщина Полтавської єпархії²⁹.

Попри підтримку ЦПШ окремими приватними особами, головним джерелом їх фінансування залишалися кошти місцевих сільських громад. Зокрема, у 1894 р. Іванківський волосний сход села Гурбинці Прилуцького повіту Полтавської губернії постановив відкрити церковнопарафіяльну школу, на яку місцева селянська громада асигнувала 2700 руб. і зобов'язалася виділяти щорічно на її утримання 700 руб. При школі було утворено другий клас, у якому готували учителів, та збудовано гуртожиток. Матеріально школу та гуртожиток підтримувала відома родина Галаганів³⁰. Школу такого типу хотів створити ще покійний генерал-лейтенант, граф Костянтин Ламздорф, якому з 1894 р. було дозволено називатися графом Ламздорф-Галаганом. Його дружина, графиня Катерина Павлівна Ламздорф-Галаган, пожертвувала у 1897 р. на потреби церковнопарафіяльної школи 10000 штук цегли та дерево на будівництво шкільного приміщення у м. Ічні Чернігівської губернії³¹.

У Гадяцькому повіті предводитель дворянства, граф Олександр Гудович, влаштував на свої кошти будинок для жіночої ЦПШ, забезпечив її меблями й опаленням. Дружина земського начальника, графиня Єлизавета Капніст, була попечителькою церковнопарафіяльної школи в с. Погарищині того ж повіту, асигнувала 300 руб. на книжки для учнів, опалення, допомогу вчителів, а також планувала розширити приміщення школи. ЦПШ у с. Чутівка Лубенського повіту Полтавської губернії утримувалася винятково коштом місцевої поміщиці Н. Мусман. А жіноча школа у с. Березоточа була влаштована на кошти її попечителя, дворянина М. Леонтовича.

²⁵ Трипольский П. Открытие церковно-учительской школы на поле Полтавской битвы. *Полтавские епархиальные ведомости*. Часть неофициальная. 1899. № 31. С. 2063.

²⁶ Отчет Полтавского епархиального училищного совета о состоянии церковных школ Полтавской епархии за 1900 г. *Полтавские епархиальные ведомости*. Часть неофициальная. 1901. № 26. С. 738.

²⁷ Там само. С. 739.

²⁸ Там само. С. 740.

²⁹ Петренко І.М. Церковнопарафіяльні школи... С. 76.

³⁰ ЦДІАК України. Ф. 1475. Оп. 1. Спр. 634. Арк. 1.

³¹ ЦДІАК України. Ф. 1475. Оп. 1. Спр. 746. Арк. 1.

У Прилуцькому повіті протягом 1901 р. пожертви на ЦПШ надійшли: від дворянина Олександра Толпигіна – 180 руб., статського радника Василя Величка – 100 руб., дворянки Варвари Кочубей – 25 руб., дворянки Віри Милорадович – 25 руб., графині Єлизавети Мусін-Пушкіної – 21 руб. та інших осіб, а від сільських громад – 4854 руб. 83 коп.³²

Попечителька відразу чотирьох ЦПШ Гадяцького повіту Марія Кочубей лише в 1900 р. «для трех школ дала значительное пособие на устройство школьных зданий, а на женскую церковную школу в с. Андреевке от нее поступило 220 рублей 70 копеек и на хуторскую школу 125 руб. 66 коп»³³, тобто всього 346 руб. 36 коп.

Були в лівобережних ЦПШ й інші відомі меценати. Предводитель дворянства Гадяцького повіту Полтавської губернії граф Олександр Гудович спорудив жіночу ЦПШ і забезпечив її всім необхідним. Єлизавета Капніст була попечителькою школи у с. Погарищина того само повіту, жертвувала сотні рублів на її утримання та на користь інших ЦПШ³⁴.

Утім більшість меценатів обмежувалися школою в одному місті чи селі. Дуже часто меценатами шкіл виступали їхні попечителі. Документи попечителями шкіл називають дуже різних осіб. Тут ми бачимо й представників аристократії – князів (княгиня Олена Кочубей жертвувала на Свято-Троїцьку ЦПШ м. Полтави грошми «по мере надобности и снабжала ее отоплением и провизией, так что ученики от экономии ежедневно пользуются горячим завтраком»³⁵; найясніший князь Горчаков лише в 1900 р. подарував одній із ЦПШ Переяславського повіту 156 руб., княгиня Рєпніна щороку жертвувала на жіночу ЦПШ м. Яготина по 40 руб.), графів (графиня Марія Капніст пожертвувала 800 руб. на будівництво ЦПШ в с. Пузикові Кременчуцького повіту), нетитулованих дворян (Згурівська двокласна ЦПШ повністю утримувалася дворянином Василем Кочубеєм, який лише в 1900 р. асигнував на навчальний заклад 1366 руб.; дворянин Харитоненко того ж року пожертвував одній зі шкіл Прилуцького повіту 376 руб.), високопоставлених чиновників (полтавський віце-губернатор Костянтин Балясний пожертвував для однієї з ЦПШ Полтавського повіту добротний будинок вартістю 700 руб.; предводитель дворянства Золотоніського повіту В. Косюра надав для однієї зі шкіл Лубенського повіту один із власних будинків, сторожа та опалення), заможних купців, звичайних міщан, козаків та селян³⁶.

Бувало, що попечителі шкіл не зазначали конкретних сум пожертв, і такі формулювання хоча й вказували на масштабність, все ж мали абстрактний характер. Так, «хорошковская и озерская церковноприходские школы Кобеляжского уезда всецело содержатся на счет попечителей, господ Погорилко и Гавриленковой»³⁷, а в с. Чутівці Лубенського повіту церковна школа повністю утримувалася місцевою поміщицею Мусман³⁸.

Оскільки багаті полтавські землі часто належали високопоставленим поміщикам з інших губерній, то й вони інколи виділяли частину своїх прибутків на облаштування ЦПШ. Так, у 1900 р. місцевий поміщик і володимирський губернатор Микола Максимович Цеймерн виділив у своєму маєтку в Гадяцькому повіті місце для ЦПШ й подарував 1000 руб. на її облаштування³⁹.

Подекуди благодійниками ЦПШ Полтавської єпархії ставали навіть іновірці, що змушувало святителя Іларіона (Юшенова) робити запити до Св. Синоду стосовно дозволу приймати такі жертви. Так, поміщик-лютеранин, німець Ернст Борзінгейм, пожертвував на одну зі шкіл Золотоніського повіту лісоматеріали, цеглу та готівку – разом на суму 400 руб.⁴⁰ Євреї, діти яких часом навчалися у православних ЦПШ, дарували школам різноманітне навчальне приладдя, зокрема, популярні тоді «чарівні ліхтарі». Попечитель церковнопарафіяльної школи слободи Губарівка Богодухівського повіту Харківської губернії А. Вебер, виходець із німців-колоністів, який був лютеранином, на власні кошти збудував приміщення для школи, розраховане на 150 учнів, придбав бібліотеку. Він також заснував ще одну школу у слободі Хруцова Микитівка⁴¹.

Міська влада іноді жертвувала кошти на ЦПШ, тим само піклуючись про їх добробут. Зокрема, у 1909 р. Ніжинська міська дума Чернігівської губернії асигнувала кошти на утримання Ніжинської церковнопарафіяльної школи⁴².

³² Отчет Полтавского епархиального училищного совета о состоянии церковных школ Полтавской епархии за 1901 г. *Полтавские епархиальные ведомости*. Часть официальная. 1902. № 29. С. 801–818.

³³ Отчет Полтавского епархиального училищного совета ... за 1900 г. С. 738.

³⁴ Там само. С. 78.

³⁵ Там само. С. 742.

³⁶ Там само. С. 743.

³⁷ Там само. С. 739.

³⁸ Там само. С. 741.

³⁹ Там само. С. 738.

⁴⁰ Там само.

⁴¹ Местные известия... С. 3.

⁴² ДАЧО. Ф. 145. Оп. 1. Спр. 438. Арк. 264.

Напередодні I Світової війни меценатство стало відігравати все меншу роль у матеріальному забезпеченні ЦПШ.

Висновки. Роль приватної ініціативи у розвитку ЦПШ замовчувалася радянською історіографією. Аналіз витрат на ЦПШ місцевих сільських громад дає підстави спростувати погляд, який також переважав у радянській історіографії, про небажання батьків навчати своїх дітей у ЦПШ. Благодійники надавали школам велику допомогу: підтримували матеріально, забезпечували усім необхідним, будували й ремонтували приміщення, виділяли гроші на заробітну плату учителям тощо. Серед покровителів ЦПШ маємо такі відомі прізвища, як Кочубеї, Галагани, Терещенки, Харитоненки, Сумцов, Милорадович, Капіст та ін.

Мозаїка церковно-шкільних пожертв виглядає надзвичайно строкатою і потребує окремого дослідження. Пожертви на школи були різноплановими й переважно мали локальний характер. До того ж вони не завжди фіксувалися документами, зокрема, на прохання самих меценатів, які згідно з християнською традицією не бажали земних нагород і часом робили пожертви на умовах анонімності або ж підписувалися псевдонімами типу «Іван Богуизвестный».

References

Drach, O. (2001). *Rozvytok pochatkovoї osvity v Ukraini (1861–1917 rr.)* [Development of primary education in Ukraine (1861–1917)]. Kharkov, Ukraine.

Krasnitskaja, T. (2016). Patronage in the system of church-school education as a form of communication in educational space of Russia in the late XIX – early XX c. *Procedia. Social and Behavioral Sciences*, 236. P. 338–342.

Kravchenko, O. (2003). *Blahodiina diialnist pravoslavnoi tserkvy v Kharkivskii yeparkhii (1799–1917 rr.)* [Charitable activities of the Orthodox Church in the Kharkiv Diocese (1799–1917)]. Kharkov, Ukraine.

Pererva, V. (2008). *Istoriia shkylntstva v mistakh i selakh Kyivshchyny XIX – poch. XX st.* [History of schooling in towns and villages of Kyiv region in the XIX – early XX c.]. Bila Tserkva, Ukraine.

Pererva, V., Petrenko, I. (2020). *Tserkovni shkoly v Ukraini kintsia XVIII – poch. XX st.: zabutyi svit* [Church schools in Ukraine in the late XVIII – early XX c.: the forgotten world]. V. III: Poltava province (diocese). Bila Tserkva, Ukraine.

Petrenko, I. (2008). *Tserkovnoparafiialni shkoly Livoberezhnoi Ukrainy v systemi osvithoi polityky uriadu Rosiiskoi imperii (1884–1917 rr.)* [Parochial schools of the Left Bank of Ukraine in the system of educational policy of the government of the Russian Empire (1884–1917)]. Poltava, Ukraine.

Stepanenko, H. (2002). *Osvitnia diialnist pravoslavnoho dukhovenstva v Ukraini (XIX – poch. XX st.)* [Educational activity of the Orthodox clergy in Ukraine (XIX – the early XX c.)]. Kyiv, Ukraine.

Svyatnenko, A. (2013). Formation and development of female religious school into Right Ukraine: sec. half of XIX – early XX c. *National academy of managerial staff of culture and arts herald*, 1. P. 170–176.

Петренко Ірина Миколаївна – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри педагогіки та суспільних наук Полтавського університету економіки і торгівлі (вул. Ковалю, 3, м. Полтава, 36014, Україна).

Petrenko Iryna – Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of Pedagogy and Social Sciences of Poltava University of Economics and Trade (3 Kovalya Str., Poltava, 36014, Ukraine).

E-mail: poonsku@ukr.net

CHURCH AND SCHOOL PATRONAGE IN THE LEFT BANK UKRAINIAN DIOCESES OF THE RUSSIAN EMPIRE AT THE END OF THE XIX – THE EARLY XX C.

The purpose of the article: based on the study of a diverse number of sources and scientific literature, highlight the role of patronage in the activity of church parish schools of the left-bank Ukrainian dioceses of the Russian Empire at the end of the XIX – the early XX c., identify its features, periodicity, role in the functioning of schools.

Scientific novelty: the role of private initiative in the functioning of parish schools in the left-bank Ukrainian dioceses of the Russian Empire at the end of the XIX – the early XX c. is comprehensively considered. The features of donations for church and school affairs are characterized. It was determined that donations to schools were different (purchase of books, repair of premises, payment of teachers' labor, etc.) and most often had a local character and were not always recorded. An assumption is put forward about the important role of private initiative in the development of church and school affairs in the left-bank Ukrainian dioceses of the Russian Empire at the end of the XIX – the early XX c.

The research methodology is based on the principles of historicism, objectivity, analysis, as well as historical-genetic and historical-comparative methods.

Conclusions. Church-parochial schools played a great role in the education and upbringing of children, because they not only taught children to read and write, but also educated students on universal Chris-

tian values, which had a positive meaning. The role of private initiative in the development of parish schools was silenced by Soviet historiography. Sources indicate that benefactors have provided significant assistance to schools. Donations to schools were diverse and most often of a local nature. They were not always recorded in documents, in particular, at the request of patrons themselves, who, according to the Christian tradition, did not desire earthly rewards and sometimes made donations on the condition of anonymity. Among the patrons of parish schools, we meet such famous names that played a significant role in the history of Ukraine, such as Kochubey, Galagany, Tereshchenka, Kharytonenka, Sumtsov, Myloradovych, Kapnist and others.

Key words: church and school affairs, left-bank Ukrainian dioceses of the Russian Empire, church-parochial schools, patronage, private initiative.

Дата подання: 25 серпня 2022 р.

Дата затвердження до друку: 15 вересня 2022 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Петренко, І. Церковно-шкільне меценатство у лівобережних українських єпархіях Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. *Сіверянський літопис*. 2022. № 3. С. 48–55. DOI: 10.5281/zenodo.7189946.

Цитування за стандартом APA

Petrenko, I. (2022). Tserkovno-shkilne metsenatstvo u livoberezhnyh ukrainskyh yeparkhiiah Rosiiskoi imperii naprykintsi XIX – na pochatku XX st. [Church and school patronage in the left bank Ukrainian dioceses of the Russian Empire at the end of the XIX – the early XX c.]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, P. 48–55. DOI: 10.5281/zenodo.7189946.

